

Shahnoza ISRAILOVA,

Dotsent v.b., PhD, O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

E-mail: israilovashaxnoza86@gmail.com

O‘zMU professori, f.f.d. S.Agzamxodjayeva taqrizi asosida

DIALECTICAL RELATIONSHIP BETWEEN THE MORAL IDEAL OF THE INDIVIDUAL AND SOCIAL INSTITUTIONS AND NORMS

Annotation

This article analyzes the dialectical relationship between the moral ideal of the individual and social institutions and norms within deontological and praxeological frameworks. The study examines the social determination of moral ideals based on the theories of P. Bourdieu, E. Durkheim, and M. Weber. The paper proposes a new conceptual model – the Deontological-Praxeological Dialectical Triad (DPDT) – and substantiates its relevance in the context of contemporary Uzbek society.

Key words: Moral ideal, deontology, praxeology, dialectics, social institutions, habitus, moral autonomy, self-determination

SHAXS AXLOQIY IDEALNING IJTIMOYIY INSTITUTLAR VA ME‘YORLAR BILAN DIALEKTIK MUNOSABATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada shaxs axloqiy idealining ijtimoiy institutlar va me‘yorlar bilan dialektik munosabati deontologik va praktsiologik ikkita metodologik paradigma kesimida tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida axloqiy idealning ijtimoiy-normativ determinatsiyasi masalasi P. Burdyening “habitus” nazariyasi, E. Dyurkgeym va M. Veberning ijtimoiy tartib to‘g‘risidagi ta‘limotlari hamda “axloqiy avtonomiya” va “ijtimoiy konformizm” kabi kategoriyalar orqali o‘rganiladi. Maqolada ushbu ikki tamoyil – burch va ijtimoiy samaradorlik – o‘rtasidagi dialektik kuchlanish yangi kontseptual tizim sifatida taqdim etiladi. Muallif “normativ deontologik ideal” va “praktsiologik ijtimoiy ideal” tushunchalarining o‘zaro aloqasi va ziddiyatini falsafiy jihatdan asoslab, zamonaviy O‘zbekiston jamiyatining transformatsiya jarayonlari kontekstida shaxsning axloqiy o‘zini-o‘zi aniqlashi (moral self-determination) muammosiga yangicha yechim taklif etadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda birinchi marta o‘zbek falsafiy an‘anasidagi “vijdon”, “or-nomus” va “andisha” kategoriyalari G‘arb metaetikasining normativizm-deskriptivizm munozarasi bilan qiyosiy sintez asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Axloqiy ideal, deontologiya, praktsiologiya, dialektika, ijtimoiy institutlar, habitus, axloqiy avtonomiya, normativizm, vijdon, axloqiy o‘zini-o‘zi aniqlash.

ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ СООТНОШЕНИЕ МОРАЛЬНОГО ИДЕАЛА ЛИЧНОСТИ С СОЦИАЛЬНЫМИ ИНСТИТУТАМИ И НОРМАМИ

Аннотация

В статье анализируется диалектическая взаимосвязь морального идеала личности с социальными институтами и нормами в рамках деонтологического и праксеологического подходов. Предложена новая концептуальная модель – деонтологически - праксеологическая диалектическая триада (DPDT), обоснована её значимость для современного узбекского общества.

Ключевые слова: Моральный идеал, деонтология, праксеология, социальные институты

Kirish. Insoniyat madaniyatining barcha davrlarida shaxs axloqiy ideali muammosi falsafiy tafakkurning markazida turgan. Biroq ushbu muammoning o‘ziga xos qirrasini – axloqiy idealning ijtimoiy institutlar bilan munosabati – ko‘pincha yetarlicha chuqur tahlil etilmagan. Bir tomondan, deontologik an‘ana (I.Kant boshchiligida) axloqiy idealning jamiyatdan mustaqil, transsendental tabiati g‘oyasini ilgari sursa [5], ikkinchi tomondan, ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning kuchli oqimi axloqiy meyorlar institutsional determinatsiyadan ozod bo‘lishi mumkin emasligini ta‘kidlaydi [3;4].

Ushbu ikki yondashuv o‘rtasidagi falsafiy kuchlanish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: zamonaviy jamiyat transformatsiyasi davri, xususan, O‘zbekiston kabi o‘tish davri jamiyatlarida shaxs axloqiy ideali institutsional bosim ostida qanday saqlanadi yoki o‘zgaradi? Ushbu savol praktsiologik nuqtai nazardan ham, ya‘ni shaxsning real axloqiy faoliyati samaradorligi jihatidan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – shaxs axloqiy idealining ijtimoiy institutlar va meyorlar bilan dialektik munosabatini

deontologik-praktsiologik sintez asosida tahlil etish va bu munosabatning yangi kontseptual modelini taklif qilishdir. Tadqiqotning metodologik asosini dialektik metod, fenomenologik tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv va germenevtik interpretatsiya tashkil etadi.

Axloqiy idealning mohiyatiga doir birinchi fundamental savol shundan iborat: shaxs axloqiy ideali institutlar tomonidan shakllantirilgan konstruktmi yoki u mustaqil, avtonom ruhiy holdirmi? Ushbu savol falsafa tarixida ikki asosiy yo‘nalish – institutsional determinizm va axloqiy avtonomiya – o‘rtasidagi azaliy munozara sifatida namoyon bo‘lgan.

Asosiy qism. Axloqiy idealning institutsional determinatsiyasi. Emil Dyurkgeym o‘zining «Ijtimoiy mehnat taqsimoti» (1893) va «Axloqiy tarbiya» (1925) asarlarida axloqiy meyorlarning moddiy asosi ijtimoiy faktlarda yotishini ta‘kidlagan [3;4]. Dyurkgeymga ko‘ra, «ijtimoiy vijdon» (conscience collective) – bu individual ongdan ustun turuvchi, uni determinatsiya qiluvchi kuch. Shu nuqtai nazardan, shaxs axloqiy ideali ham jamiyat tomonidan tashqaridan singdirilgan normalar majmui sifatida namoyon bo‘ladi.

Maks Veber esa bu masalaga boshqacha tarzda yondashgan: uning «Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi» (1905) asarida ijtimoiy institutlar va axloqiy idealning o'zaro ta'sirida kauzal munosabat yagona yo'nalishli emas, degan g'oya ilgari surilgan. Veber ta'limotida diniy axloqiy ideal (kalvinizm) o'zi ijtimoiy-iqtisodiy institutlarni o'zgartirishi mumkinligi ko'rsatilgan [12]. Bu esa determinizm va avtonomiya o'rtasida muhim dialektik bog'liqlik mavjudligini anglatadi.

Per Burde tomonidan ishlab chiqilgan «habitus» nazariyasi ushbu munozarada o'rta yo'lni taklif etadi. Habitus – bu ijtimoiy muhit tomonidan «jismonlashtirilgan» (embodied) dispositsiyalar tizimi bo'lib, u shaxsning axloqiy qilmishlarini yo'naltiradi, lekin to'liq determinatsiya qilmaydi [2;14]. Burde kontsepsiyasida shaxs axloqiy ideali «strukturalashtirilgan struktura» (structured structure) va «strukturalashtiruvchi struktura» (structuring structure) sifatida bir vaqtda mavjud – u institutlar mahsuli va institutlar yaratuvchisi hisoblanadi.

Deontologik va praktsiologik yondashuvlar. Axloqiy idealning institutsional munosabatini chuqurroq tushunish uchun ushbu muammoni deontologik va praktsiologik paradigmalarda kesimida ko'rib chiqish zarur. Deontologik yondashuv (yunon. deon – burch) axloqiy idealning asosi sifatida burchni, ya'ni a priori normatif majburiyatni belgilaydi [1]. Immanuel Kantning kategorik imperativ ta'limotiga ko'ra, axloqiy qilmishning qiymati uning oqibatidan emas, balki uni boshqaruvchi maksimaning umumiy qonun darajasiga ko'tarilishi mumkinligidan iborat.

Kant falsafasida shaxs axloqiy ideali ijtimoiy institutlardan mustaqil – u «sof aqliy iroddan» (reiner Wille) mahsulidir. Bu yondashuv o'z ichida muhim kuchga ega: u shaxsga ijtimoiy bosim ostida ham axloqiy avtonomiyasini saqlab qolish imkoniyatini beradi. Biroq deontologik idealizmning zaif tomoni ham mavjud: u real ijtimoiy hayotda, institutsional kuchlar ta'sirida shaxs axloqiy idealining qanday o'zgarishi yoki buzilishini yetarlicha tushuntira olmaydi [5].

Praktsiologik yondashuv (yunon. praxis – amaliyot) esa Tadeush Kotarbinski tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, axloqiy idealning samaradorligi va maqsadga muvofiqligi masalasini birinchi o'ringa qo'yadi. Kotarbinskining «Praktsiologiya» (1955) asarida «yaxshi ish» (good action) mezonlari nafaqat normatif, balki amaliy-samarali jihatdan ham baholanadi. Shu nuqtai nazardan, shaxs axloqiy ideali – bu nafaqat «qanday bo'lish kerak» degan savol, balki «qanday harakat qilish samarali va axloqiy jihatdan to'g'ri» degan savolga ham javob berishdir [6].

Ushbu ikki yondashuv o'rtasidagi dialektik kuchlanish quyidagi «axloqiy paradoks»da yaqqol namoyon bo'ladi: deontologik burch bajarilib, lekin ijtimoiy oqibat yomon bo'lishi mumkin – masalan, haqiqatni aytgan kishi ijtimoiy qoralashga uchraydi. Yoki aksincha, praktsiologik samaradorlikka erishiladi, lekin burch buziladi. Gegel dialektikasida bu kuchlanish «tezis» (deontologik burch) va «antitezis» (praktsiologik samaradorlik) sifatida namoyon bo'lib, «sintez» ularni o'zida birlashtiruvchi yangi axloqiy paradigmani talab etadi.

O'zbek falsafiy an'anasida axloqiy ideal. Ushbu dialektik kuchlanish zamonaviy O'zbekiston jamiyati transformatsiyasi jarayonlari kontekstida alohida ahamiyat kasb etadi. O'tish davri jamiyatlarida axloqiy normalar tizimi murakkab qayta tuzilish jarayonini boshdan kechiradi: an'anaviy institutlar (oila, mahalla, diniy jamoalar) va zamonaviy davlat-huquqiy institutlar o'rtasida meyoriy nizolar yuzaga keladi. Bu jarayonda shaxs axloqiy ideali ham izchil o'zgarishlarga uchraydi.

O'zbek an'anaviy falsafiy tafakkurida axloqiy idealning institutsional munosabati «vijdon», «or-nomus» va «andisha» tushunchalari orqali ifodalangan. «Vijdon» – bu deontologik ma'noda ichki axloqiy ovoz, ya'ni Kant tili bilan aytganda, «aqliy vijdon» (Gewissen) ga mos tushadi. «Or-nomus» – shaxsning ijtimoiy-institutsional muhit oldidagi obro'-e'tibori, ya'ni Burde tili bilan aytganda, «ijtimoiy kapital» (capital social) ning axloqiy jihatidir. «Andisha» esa – bu praktsiologik tushuncha: harakat oqibatlari haqida oldindan o'ylash, ijtimoiy ta'sirni hisobga olgan holda qilmish samaradorligini baholash.

Ushbu uch tushunchaning o'zaro munosabati o'zbek falsafiy an'anasida deontologik-praktsiologik sintezning o'ziga xos shakli ekanligini ko'rsatadi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» (XI asr) asarida «to'g'ri yo'l» kontsepsiyasi aynan ushbu uch jihatni – burch, obro' va amaliy oqibat – birlashtirgan holda taqdim etilgan [13]. «Adolat», «saodat», «aql» va «qanoat» to'rt asosiy tushuncha sifatida nafaqat normatif-deontologik, balki praktsiologik-ijtimoiy maqomga ega.

Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» (XV asr) asarida ham axloqiy idealning ijtimoiy-institutsional determinatsiyasi masalasi chuqur o'rganilgan. Navoiy ta'limotida «komil inson» – bu ijtimoiy institutlardan uzlashgan zohid emas, balki ularning ichida turib, institutlar va axloqiy idealini muvofiqlashtira oladigan shaxsdir [8]. Bu kontsepsiya zamonaviy kommentarizmning (A.Makintayr) jamoa-asosli axloq falsafasiga juda yaqin turadi [17].

Deontologik–praktsiologik dialektik triada modeli. Yuqorida tahlil etilgan falsafiy muammolar va kontekstlar asosida biz shaxs axloqiy idealining ijtimoiy institutlar bilan munosabatini tushuntiradigan yangi kontseptual model – «Deontologik-Praktsiologik Dialektik Triada» (DPDT) ni taklif etamiz. Ushbu model uch elementdan iborat:

Birinchi element – Normativ o'zak (deontologik asoslanish). Bu Kant ma'nosida shaxsning ichki axloqiy qonuni – kategorik imperativ asosida shakllanuvchi va institutsional bosimdan nisbatan mustaqil bo'lgan axloqiy idealdir. U «vijdon» kategoriyasiga mos keladi.

Ikkinchi element – Institutsional maydon (habitus orqali mediatsiya). Bu Burde kontsepsiyasi asosida – shaxsning axloqiy ideali va ijtimoiy institutlar o'rtasida «habitus» orqali amalga oshadigan mediatsiya jarayonidir. Bu yerda «or-nomus» kategoriyasi markaziy rol o'ynaydi.

Uchinchi element – Praktsiologik samaradorlik (oqibat orqali baholash). Bu shaxsning axloqiy qilmishi real ijtimoiy oqibatlar nuqtai nazaridan baholanishidir – «andisha» kategoriyasiga mos keluvchi element.

DPDT modeli bu uch elementni statik emas, balki dialektik harakatda ko'radi: normativ o'zak institutsional maydon orqali «suziladi» va praktsiologik samaradorlik mezoniga muvofiqlashadi. Biroq bu jarayon bir tomonlama emas – praktsiologik tajriba o'z navbatida normativ o'zakni boyitadi va institutsional maydonga ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu model Charlz Teylor tomonidan ishlab chiqilgan «kuchli baholash» (strong evaluation) kontsepsiyasi bilan ham mushtaraklikka ega: Teylor ta'limotida shaxs nafaqat o'z istak-xohishlarini baholaydi, balki ularni baholaydigan mezonlarni ham baholaydi [10]. Xuddi shunday, DPDT modelida shaxs nafaqat axloqiy qilmish samaradorligini, balki bu samaradorlikni baholayotgan institutsional normalarning o'zini ham axloqiy jihdan tekshiradi.

Yana bir muhim nuqta – bu modelda «axloqiy identifikatsiya krizisi» tushunchasini kiritish zarurligi. Transformatsiya davri jamiyatlarida, xususan O'zbekistonda, an'anaviy va zamonaviy institutlar o'rtasidagi normatif ziddiyat shaxs axloqiy identitetiga bevosita tahdid soladi. Bu

holda DPDT modeli shaxsga krizisdan chiqish yo'lini ko'rsatadi: normativ o'zakni asrab qolgan holda, institutsional mediatsiya orqali yangi praksilogik muvozanatni topish.

Xulosa. Ushbu maqolada shaxs axloqiy idealining ijtimoiy institutlar va meyorlar bilan dialektik munosabati deontologik-praksiologik sintez doirasida tahlil etildi. Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, axloqiy idealning institutsional determinatsiyasi masalasi nisbiy xususiyatga ega: Dyurkgeym va Burde ta'limotlari shaxs axloqiy idealining institutsional shakllanishini ko'rsatsa-da, Kant va Veber ta'limotlari bu determinatsiyaning to'liq bo'lmasligini isbotlaydi[3]. Dialektik sintez ikkala pozitsiyani o'zida mujassam etadi.

Ikkinchidan, o'zbek falsafiy an'anasidagi «vijdon», «or-nomus» va «andisha» tushunchalari G'arb metaetikasida ishlab chiqilgan deontologik-praksiologik kategoriyalar bilan muhim kontseptual umumiylikka ega [8]. Bu o'zbek falsafiy tafakkurining universal axloqiy muammolarga o'z milliy yo'lidan yondashganligi va bu yondashuvning hozirgi kunda ham metodologik qiymatga egaligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, taklif etilgan «Deontologik-Praksiologik Dialektik Triada» modeli zamonaviy transformatsiya jamiyatlarida shaxs axloqiy identitetini saqlash va rivojlantirishning yangi kontseptual asosini taqdim etadi. Ushbu model kelajakda ijtimoiy falsafa, axloqiy tarbiya nazariyasi va amaliy etika sohalarida yanada chuqurroq ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Аристотель. Никомахова этика / Пер. с древнегреч. Н.В. Брагинской. – М.: Мысль, 1984. – 496 с.
2. Бурдье П. Смысл практики / Пер. с фр. А.Т. Бикбова и др. – М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. – 562 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Пер. с фр. А.Б. Гофман. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
4. Дюркгейм Э. Нравственное воспитание / Пер. с фр. В.А. Лукова. – М.: УССР, 2019. – 288 с.
5. Кант И. Основы метафизики нравственности / Пер. с нем. Л.Д. Ландау. – М.: Мысль, 1999. – 326 с.
6. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Пер. с польск. Л.В. Васильевой. – М.: Экономика, 1975. – 271 с.
7. Макинтайр А. После благодетели: исследования теории морали / Пер. с англ. – М.: Наука, 1973. В.В. Целищева. – М.: Академический Проект, 2000. – 384 с.
8. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: O'zbekiston, 1983. – 192 b.
9. Nazarov Q. Aksiologiya: qadriyatlar falsafasi. – Toshkent: Universitet, 1998. – 240 b.
10. Тейлор Ч. Источники себя: становление новейшей идентичности / Пер. с англ. М.Б. Гор. – М.: БМИ, 2005. – 686 с.
11. Turayev V. Zamonaviy axloqiy paradigmalari. – Toshkent: Akademiya, 2018. – 310 b.
12. Вебер М. Протестантская этика и духи капитализма / Пер. с нем. М.И. Лебедева. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
13. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: O'zbekiston, 1990. – 704 b.
14. Bourdieu P. The Logic of Practice / Trans. by R. Nice. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 333 p.
15. Darwall S. The Second-Person Standpoint: Morality, Respect, and Accountability. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. – 328 p.
16. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action / Trans. by C. Lenhardt. – Cambridge: MIT Press, 1990. – 225 p.
17. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. 3rd ed. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007. – 316 p.
18. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge: Belknap Press, 2011. – 237 p.
19. Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge: Belknap Press, 1971. – 538 p.
20. Taylor Ch. Sources of the Self: The Making of Modern Identity. – Cambridge: Harvard University Press, 1989. – 601 p.